

Policy paper

**İctimai vəsaitin idarəedilməsi islahatları: səmərəliliyin,
hesabatlılığın və proqnozlaşdırmanın təmin edilməsi**

İ.e.d. İnqilab Əhmədov, Kənan Aslanlı

Bakı - 2007

Azərbaycanın mövcud durumunda ictimai vəsait dedikdə biz əsas etibarlı ilə büdcə vəsaitini (dövlət büdcəsi və yerli büdcələr) nəzərdə tuturuq. Daha geniş mənada isə ictimai vəsait burada bütün büdcə-dənkənar fondları, o cümlədən Neft Fondunun vəsaitini, ölkəyə dövlət zəmanəti ilə cəlb edilmiş xarici kreditləri və habelə dövlət mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların dövriyyə vəsaitini özündə cəmləşdirir. Azərbaycanda ictimai vəsaitin (dövlət büdcəsi) idarəetməsini aşağıdakılar şərtləndirir:

1. Hazırkı vəziyyətdə məhdud büdcə vəsaiti problemi yoxdur. Əksər ölkələrə xas olan büdcə gəlirlərinin onun vergitutma bazasından və iqtisadi inkişafdan asılılığı burada virtual xarakter daşıyır. Neft Fondunun mövcudluğu və bu Fondun büdcəyə məhdudiyyətsiz transfer etmə praktikasına görə yaxın perspektivdə büdcə-iqtisadi inkişaf asılılığı aktuallığını itirir. Bu baxımdan büdcə xərcləmələrinin yuxarı həddi üçün geniş perspektiv açıılır və hökumət bu imkandan məharətlə istifadə edir. İctimai vəsaitin neft gəlirləri hesabına artımı imkan verir ki, fiskal sektorun makroiqtisadi fəsadlar doğura bilən əsas problemləri, o cümlədən kəskin büdcə kəsinin yaranması, onun maliyyələşdirilməsi üçün dövlətin borclanmaya getməsi, sonda qeyri-proporsional monetizasiya və makroiqtisadi tarazlığın pozulması kimi təhlükələr Azərbaycan iqtisadiyyatından müəyyən qədər uzaq olsun (2006-cı ilin dövlət büdcəsində 100,7 mln. manat profisit yaranmışdır ki, bu da ÜDM-in 0.5%-inə bərabərdir). Bunun əvəzində isə artan ictimai vəsaitdən sui-istifadə və səmərəsiz idarəetmə nəticəsində daha böyük təhlükələr yarana bilər.

2. Büdcə vəsaitinin idarəetməsi əsas etibarlı ilə səmərəsiz xarakter daşıyır. Büdcə xərcləmələrində prioritetlərin müəyyənəşdirilməsi ümumən siyasi qərardır. Ancaq müəyyən edilmiş prioritetlərin maliyyələşdirilməsi və onun hansı səmərə verməsi artıq iqtisadi məsələdir. Külli miqdarda neft gəlirlərinin ölkəyə axını və, artıq qeyd edildiyi kimi, neft fondundan məhdudiyyətsiz transferlər hökuməti bu vəsaiti mümkün qədər tez, bəzi hallarda səmərəsi tam bəlli olmayan layihələrin maliyyələşməsinə yönəlməsinə təhrik edir.

3. Dövlət büdcəsi getdikcə özünün əsas funksiyası olan iqtisadi proseslərin tənzimləməsi işini nəzarətdən buraxır. Daxili iqtisadiyyata yatırılan əsas dövlət investisiyaları və digər xərcləmələrin yalnız bir hissəsi büdcə vasitəsi ilə həyata keçirilir. Dövlət büdcəsi ilə yanaşı digər mənbələrdən, məsələn Neft Fondundan, habelə iri dövlət təbii inhisarlarından həyata keçirilən sosial və digər infrastruktur obyektlərinin tikintisi ilə bağlı kifayət qədər böyük tutumlu maliyyə layihələri büdcənin iqtisadi tənzimləməsinin təmin edilməsində mərkəzi rolunu kölgədə qoymaqla yanaşı həm də iqtisadiyyata dövlət vəsaitinin xərclənməsində arzuolunmaz parəkəndəlik yaradır.

4. Əksmərəkləşdirmə prosesinin ləngiməsi dövlət büdcəsinin maliyyə yükünün artmasına səbəb olmuş və məsuliyyət bölgüsünün tarazlaşmasını pozmuşdur. Hazırda, büdcə, əsasən, aktiv iqtisadi alət əvəzinə bəsit yığım forması kimi müşahidə edilir. Yəni o, tranzitiv ölkələrə məxsus islahat siyasətinə deyil, əldə edilmiş maliyyə və sosial tarazlığı qoruyub saxlamağa xidmət edir. **Büdcə hipertrofik şəkildə mərkəzləşmiş və təmərəkləşmişdir.** Onun formalaşmasında inzibati amillərin rolu böyükdür.

Əksmərəkləşdirmə istiqamətində ciddi işlər aparılmalıdır. Bunun üçün 2 istiqamətli işlər görülməlidir: *1. büdcə iştirakçılığının (participatory budgeting) gücləndirilməsi; 2. bələdiyyələrin fəaliyyətinin gücləndirilməsi.* Ümumiyyətlə, Azərbaycanda yerli özünüidarəetmənin təkmilləşdirilməsinə yönələn xüsusi dövlət proqramına ehtiyac vardır. Mərkəzi və yerli büdcələr arasında uyğunsuzluq aradan qaldırılmalıdır. Məsələn, Sumqayıt Şəhər Bələdiyyəsi öz büdcə imkanlarına görə ölkənin qabaqcıl bələdiyyələrindən hesab edilir. Ümumi şəhər büdcəsinə gəldikdə isə Sumqayıt şəhəri mərkəzi büdcədən aldığı dotasiyalara görə respublikada birinci yerdədir. Büdcələrarası transferlərdə də bələdiyyə büdcələrinə ayırmalar həddən artıq cüzi məbləğdədir. Halbuki əksmərəkləşdirməni təmin etmək üçün bir neçə seçki müddəti bələdiyyələr dövlət tərəfindən çox ciddi dəstəklənməlidir.

Eyni zamanda, Avropa Birliyinin Yeni Qonşuluq Siyasəti çərçivəsində də yerli səviyyədə ictimai maliyyənin idarə edilməsinin inkişafını və bu sahədə islahatları nəzərdə tutan müddəaların olması yeni əməkdaşlıq perspektivləri açaır.

5. Son zamanlar xüsusi çəkisi daha çox artan qeydə alınmamış iqtisadi dövriyyənin büdcə vəsaitinə münasibətdə həddən artıq çox olması hökumətin makroiqtisadi tənzimləməni təmin etməyində ciddi problemlər yaradır. Məsələn, inflyasiyanın gözlənilən yuxarı həddini proqnozlaşdırmaqda artıq yalnız büdcə xərcləmələrinin bazarda tələb və təklifin tarazlaşmasını güman etmək ən azı reallıqdan uzaq

olmaq deməkdir. Belə ki, nəzərə almaq lazımdır ki, qeyri-rəsmi pul dövriyyəsinin inflyasiyaya təsiri heş də birincidən az deyil və beləliklə rəsmi büdcə xərclərinin son zamanlar kəskin artımına paralel olaraq qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın da artımı ilə müşayiət edilirsə qiymət artımını proqnozlaşdırmaq müşkül məsələyə çevrilir və bu hal bazara ikiqat təsirlə nəticələnir.

6. İctimai vəsaitin səmərəli idarədilməsində və ümumilikdə yaxşı idarəetmədə əsas meyar olan hesabatlılığın mövcud səviyyəsi heş cür qənaətbəxş sayıla bilməz və ciddi narahatçılıq doğurur. Hesabatlılıq hər iki halda, həm dövlət maliyyə vəsaitinin idarədilməsində, həm dövlət mülkiyyətinə məxsus şirkət və konsernlərdə korporativ idarəetmənin təkmil olmaması və beynəlxalq standartlara cavab verməməsi ilə səciyyələnir. Yalnız növbəti - 2008-ci ildən beynəlxalq mühasibat standartlarına keçid bur vəzifə kimi qoyulub və əgər doğrudan da bu müddətə qeyd edilən prosesə start verilərsə bu böyük uğur sayıla bilər.

Bir sözlə, dövlət müəssisələrinin korporativ idarəetməsinin beynəlxalq standartlarına keçidi sürətləndirilməlidir. Azərbaycanda dövlət müəssisələrinin zəif inkişafı həm də, mühasibat uçotu və korporativ idarəetmə üzrə beynəlxalq standartların və prinsiplərin qəbul edilməməsi ilə bağlıdır. Nüfuzlu təşkilatlardan olan OECD-nin müəyyən etdiyi 6 əsas korporativ idarəetmə prinsipləri aşağıdakılardır:

1. *Effektiv korporativ idarəetmə strukturu üçün əsasların təmin edilməsi;*
2. *Payçıların hüquqlarına və əsas mülkiyyət funksiyalarına əməl etmək;*
3. *Səhmdarlara bərabər hüquqlu münasibət;*
4. *Korporativ idarəetmədə tərəflərin (steykholderlər) rolu;*
5. *Açıqlıq və şəffaflıq;*
6. *İdarə heyətinin dəqiq müəyyən edilmiş səlahiyyətləri;*

Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının (International Federation of Accountants -IFAC) və Dünya Bankının beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına keçid tədrici, ancaq eyni zamanda ardıcıl proses olmalıdır.

7. İctimai vəsaitin idarəetməsində əsas çatışmazlıqlardan biri də şəffaflığın arzu olunan səviyyədə olmamasıdır. Burada əsas problem indiyə qədər informasiya mənbəyinə çıxışın hələ də problemli qalmasıdır. Bu istiqamətdə ayrı-ayrı dövlət müəssisə və idarələrin mövqeyi fərqlidir. Bir sıra nazirliklər və digər dövlət qurumları var ki, orada ictimaiyyətlə informasiya bölüşməsi nisbətən yaxşı təşkil olunub. Buna misal olaraq ARDNF-i göstərmək olar. Demək olar ki, yarandığı andan bu qurum ictimaiyyət üçün kifayət qədər açıq olmuş, vaxtaşırı mətbuat konfransları, zəngin veb-saytı, və o cümlədən quruma ünvanlanan ayrı-ayrı fərdi suallara operativ cavablandırma ümumilikdə Neft Fondunun yeni korporativ idarəetməyə malik olmasından və sivil ölkələrə məxsus müvafiq qurumlardan heş də geri qalmamasından xəbər verir. Bununla yanaşı büdcəyə əsas aidiyyəti qurum-Maliyyə Nazirliyi yuxarıdakının tam əksinə olaraq qapalı bir dövlət nazirliyi kimi xarakterizə olunur. Dövlət müəssisələrində bu sahədə vəziyyət bir qədər də acınacaqlıdır. Demək olar ki, müstəsna olaraq bütün iri təbii monopoloyalardan (ARDNŞ, Azəriqaz, Azərenerji, Azərsu və s. kimi təşkilatlar) informasiya almaq olduqca çətin bir işdir. 2006-cı ildə qəbul edilmiş “İnformasiya azadlığı haqqında” qanunun müddəalarına zidd olaraq dövlət qurumları bir qayda olaraq ictimaiyyətə açıq olmaqdan boyun qaçırırlar. Şəffaflığın kifayət etmədiyi sahədə isə dövlət vəsaitindən səmərəsiz istifadə, və bu vəsaitin təyinatı üzrə xərclənməməsi üçün münbit şərait yaranır.

8. İctimai vəsaitin əsas axınlarının proqnozlaşdırılması keyfiyyəti də aşağıdır. Bu isə artan ictimai vəsaitin səmərəli bölgüsünü çətinləşdirir. Dövlət Statistika Komitəsi, Maliyyə Nazirliyi, Milli Bank və İqtisadi İnkişaf Nazirliyi arasında proqnozlaşdırma bazasının unifikasiyasına ehtiyac vardır. Hökumətin iqtisadi blokuna daxil olan qurumların eyni iqtisadi göstərici üzrə müxtəlif proqnoz rəqəmləri açıqlamaları ictimaiyyətdə də bu məsələlərlə bağlı çəşnqliq formalaşdırır. Proqnozlaşdırma sisteminin zəifliyi ehtiyacların qiymətləndirilməsi prosesinin aparılmaması ilə də əlaqədardır. ***Beləliklə ictimai vəsaitdən istifadə və onun idarə edilməsi mexanizmi təkmil deyil və ciddi ziddiyyətlərlə xarakterizə olunur.***

İslahat prosesinin əsas istiqamətləri

Büdcəyə nəzarət sistemi və hesabatlılıq. İctimai vəsaitin səmərəlilik, şəffaflıq və hesabatlılığını təmin etmək üçün ehtiyac duyulan islahatlardan danışıarkən onun ən mühüm komponenti olan büdcə üzərində kənar nəzarətin təkmilləşdirilməsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Büdcə vəsaitinin bütövlükdə hamımıza məxsus ictimai vəsait olması praktikada onun idarəetməsini, xüsusən də ona nəzarəti tamamilə fərqli edir. İlk növbədə xüsusi kapitaldan fərqli olaraq, büdcə vəsaiti təbiətən ictimai vəsait olduğundan, ona nəzarəti idarəedən yox, bu idarəetmədə birbaşa iştirakı olmayan tamam fərqli qurum həyata keçirməlidir. Bütün bunlar ona dəlalət edir ki, büdcə vəsaiti ilə bağlı nəzarət xüsusi infrastrukturaya malik olmalı və olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb etməlidir.

Dövlət vəsaitinin idarəetməsində digər sahələrdə olduğu kimi, icra hakimiyyətinin tam üstünlüyü müşahidə edilir. Qanunverici hakimiyyət orqanının bu sahədə iştirakı əsas etibarilə formal xarakter daşıyır. Parlamentin bu sahədə əsas funksioanl strukturu, birbaşa ona cavabdeh olan Hesablama Palatası artıq 2001-ci ildən fəaliyyət göstərir. Palatanın fəaliyyəti hələ də zəif olaraq qalmaqdadır. Bunun səbəbi birbaşa Parlamenta cavabdeh olan bu qurumun müqayisəedilməz dərəcədə güclü icra strukturlarına təsirinin zəifliyi və nəticədə onun apardığı yoxlamalarının əksəriyyətinin formal xarakter daşmasıdır. Təsadüfi deyil ki, bir neçə il fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq Palata Azərbaycanda hələ də ictimai vəsaitə nəzarətin təşkilində vacib bir qurum kimi tanınmamışdır. Qeyri-rəsmi sorğular və ekspert müşahidələri regionlarda dövlət vəsaitinin təyinatı üzrə istifadəsinə kim nəzarət edir sualına daha çox Prokurorluq və Daxili İşlər Nazirliyi cavabı alınmışdır. Hesablama Palatasının adı isə çox nadir hallarda çəkilir. Başqa sözlə, Azərbaycanda büdcə üzərində kənar nəzarəti həyata keçirən əsas təsisat olan Hesablama Palatasının işinin hazırda tam qanəedici olmadığı məlumdur. Lakin bu problemin diaqnostikası bir çox hallarda düzgün qoyulmur və hansısa texniki qayda və prosedurların dəyişməsi ilə problemin həll olunacağı fikri ortaya atılır. Əslində isə problemin mənşəyi **zəif parlamentarizm ənənəsi** ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 92-ci maddəsinə əsasən Milli Məclis Hesablama Palatasını yaradır. Hesablama Palatası Milli Məclisə hesabat verən, daimi fəaliyyət göstərən dövlət büdcə nəzarəti orqanıdır... Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına nəzarət üzrə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək etmək Hesablama Palatasının fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.” Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası *köməkçi* orqan statusuna malikdir. Bu prinsipə dünyanın bir çox ölkələrinin qanunvericiliyində rast gəlmək mümkündür. Lakin paralel olaraq Hesablama Palatalarına maliyyə və səlahiyyət muxtariyyəti də verilir ki, bu da Lima bəyannaməsinin mühüm tələblərindəndir. Hələ büdcədən kənar dövlət fondlarının auditi səlahiyyətləri də HP-yə məxsus olmalıdır.

Bizim halda isə problem daha fundamental xarakter daşıyır. Parlamentin ümumi dövlət idarəçiliyi sistemində mövqeyinin güclü olmaması, onun təşkil etdiyi və ona hesabat verən qurumun da fəaliyyətinin nüfuzuna xələl gətirir. Nəticədə ictimaiyyət hətta Hesablama Palatası əməkdaşlarının (auditorlarının) hansısa büdcə təşkilatında yoxlama aparmasına imkan verilməməsi kimi anormal informasiyalarla qarşılaşır. Halbuki icraedici orqanların fəaliyyəti üzərində ciddi maliyyə nəzarəti və maliyyə intizamının bərqərar edilməsi indiki mərhələdə daha aktualdır. Çünki ictimai vəsaitin artım dinamikası yuxarıda da vurğulandığı kimi çox yüksək templərə malikdir. Büdcə gəlirlərinin bir 2006-cı maliyyə ili ərzində 50%-dən çox artması buna sübutdur. Belə bir iqtisadi şərait unikal xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Dövlət investisiya xərcləri və digər iri maliyyə tutumlu layihələr üzrə büdcə xərclərində artım baş verir ki, bu da kənar nəzarətin zəruriyyətini artırır. Təbii ki, burada bütün məsuliyyəti tamamilə HP-nin üzərinə qoymaq düzgün olmazdı. Digər tərəflər (steykholderlər), xüsusən vətəndaş cəmiyyəti qurumları da, maksimal aktivlik göstərməlidirlər. Çünki ictimai vəsaitdən istifadənin indiki mərhələsində ediləcək səhvlərin fəsadları gözləniləndən daha ağır olacaq.
2. Cari mərhələdə ictimai vəsaitin idarəedilməsi və bu proses üzərində kənar maliyyə və ictimai nəzarətin zəruriliyini şərtləndirən digər bir faktor da mövcuddur. Bu da ondan ibarətdir ki, ictimai vəsaitin, o cümlədən büdcə vəsaitinin yüksək tempə artdığı bir zamanda **xərc siyasətində maliyyə miqyaslarını** müəyyən etmək müşğülləşir, qənaətçilik meyl zəifləyir və

layihələrə gözləniləndən daha artıq vəsait ayrılır. Bu itisadi- psixoloji qanunauyğunluq fərdin, korporasiyanın və dövlətlərin iqtisadi davranışında tez-tez rast gəlinən bir nüənsdir. 2007-ci il üzrə Dövlət İstisatiya Proqramında bunun örnəklərini görmək mümkündür.

Büdcə adətən sosial qruplar arasında kompromisin göstəricisidir. Lakin bu kompromisin təşkilatçısı bütün sosial qrupların effektiv təmsilçisi olan parlamentdir. Bu baxımdan parlament real siyasi iradəyə sahib olmadıqda büdcə kompromisin göstəricisi olmur və nəinki nəzarət mərhələsində, hətta büdcənin müzakirəsi, icrası və qəbulu mərhələsində də bu boşluq özünü göstərir. Büdcə prioritetləri də elastikləşir. Bunun baş verməməsi üçün **Ortamüddətli Xərc Sənədinin (Medium Term Expenditure Framework)** işlənilib hazırlanması zəruridir. Bu həm beynəlxalq büdcə praktikasının tələbidir, həm də optimal xərs siyasəti istiqamətlərinin nədən ibarət olması barədə vətəndaş cəmiyyətinin məlumatlandırılmasını nəzərdə tutur.

Büdcə nəzarətinin təkmilləşdirilməsində qayda, prosedur, qanunvericilik bazası və peşəkar bilik və bacarıqların təkmilləşdirilməsi də önəmli rola malikdir. Xəzinədarlığın idarəetmə sisteminin avtomatlaşdırılması prosesinin başlaması, qəbul edilmə ərafəsində olan “Maliyyə nəzarəti haqqında” qanun, işlənilib hazırlanmaqda olan Büdcə Məcəlləsi, “Vahid büdcə təsnifatı” sənədi prosedur və prosesual bazanın aydınlaşmasına müsbət təsir edəcəkdir. Eyni zamanda beynəlxalq mühasibat və hesabatlılıq norma və standartlarının tətbiqi də sürətlənməkdədir. Lakin yuxarıda problemin əsil mənşəyi göstərilmişdir. Bu istiqamətdə irəliləyiş olmadan real səlahiyyət bölgüsündən və ictimai maliyyə üzərində effektiv kənar nəzarətdən danışmaq səmərəsizdir.

Son dövrlər dövlət maliyyə nəzarətinin dəyişim tendensiyalarından bəlkə də ən mühümü dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının daha çox effektivliyin auditi və konsultasiya üzrə səlahiyyətlərinin artımıdır. Hal-hazırda daha çox bu sahələrdə hesabatlar hazırlanır. İstər maliyyə auditini, itərsə də effektivlik auditini aparan müasir ali maliyyə nəzarəti (audit) institutları aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır: *müstəqillik* – bu prinsip müvafiq qanunvericilikdə təsbit edilməlidir. Müvafiq qurumlar və onların rəhbərləri vəzifədə qalma zəmanətinə və sabit maliyyələşməyə, öz prioritetlərini müəyyən etmək və iş planlarını tərtib etməkdə azadlığa, Parlamentə məruzə etmək imkanlarına, tövsiyələri yerinə yetirmək və yoxlamalarının nəticələrini açıqlamağa, işə götürmək və işdən azad etmək səlahiyyətlərinə, resurslara, o cümlədən informasiya resursların çıxış imkanlarına malik olmalıdırlar; *münasibət* – mərkəzi və yerli dövlət idarələri ilə dəqiq qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirə, hansı ki effektivliyin artırılması naminə onunla əks əlaqəyə malikdir; *miqyas* – yoxlamaların aparılması və auditin effektivliyi də daxil olmaqla mövcud mandat çərçivəsində bütün auditor fəaliyyəti; *daimi təkmilləşmə strategiyası metodları; bütün lazımi bilik, bacarıq və vərdislərə malik olan əməkdaşlar; müasir ofis (IT və digər infrastruktur təminatı);*

Yuxarıda sadalananlar ictimai vəsait üzərində effektiv maliyyə nəzarəti üçün vacibdir. Eyni zamanda daxili maliyyə nəzarəti sisteminin də Azərbaycanda restrukturizasiyasına ehtiyac duyulur və kənar nəzarət elementlərinə əngəl törədici deyil, yardımçı xarakter daşmalıdır. İctimai vəsaitin üzərində qərar qəbul etmə səlahiyyətinə malik olan qurumlar və şəxslər daimi nəzarət təzyiqinə məruz qaldıqları zaman məsuliyyətliliyin artacağı ehtimalı daha yüksəkdir. Bunun üçün aparılan auditin yekununda ortaya çıxan hesabatlar və rəylər mümkün qədər ictimaiyyət üçün açıq olmalıdır. Hesabatların və rəylərin tərtibatı və strukturu da INTOSAI və EVROSAI-nin tələblərinə uyğun olmalıdır.

Yeni «Dövlət maliyyə nəzarəti haqqında» qanun layihəsi mövcuddur və beynəlxalq maliyyə şirkətlərinin ekspertizasına təqdim olunub. Dövlətin maliyyə nəzarəti konsepsiyası özündə bütün maliyyə axınlarının potensialı haqqında lazımi məlumatların toplanması, faktiki həcm və strukturlar haqqında, həmçinin onların qarşılıqlı adekvatlığının qiymətləndirilməni birləşdirməlidir. Effektiv maliyyə nəzarəti ilk növbədə maliyyə axınlarının iştirakçıları arasında məsuliyyət sərhədinin müəyyənəşdirilməsindən asılıdır. Qanun layihəsində dövlət maliyyə nəzarəti xarici və daxili nəzarətə bölünüb. Xarici nəzarətdə hesabın düzgün aparılmasına nəzarət və Ali orqanlar (ölkə başçısı və parlament) tərəfindən dövlət vəsaitinin istifadəsinə, həmçinin onun istifadə olunmasının nəticələrinin qiymətləndirilməsi, effektivliyi və istifadənin qənaətli olmasına nəzarət nəzərdə tutulub. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, xarici nəzarət Yüksək audit olmaqla dövlət vəsaiti üzərində ictimai idarəetmənin təmin olunmasına xidmət edir. Xarici nəzarət ictimaiyyəti və dövlət başçısını onun funksiyaları

çərçivəsində müstəqil və obyektiv qiymətlərlə məlumatlandırılmalıdır. Xarici nəzarət funksional idarəetmənin sisteminin elementi kimi çıxış edərək qənaətli istifadəni qiymətləndirməli və qanunvericiliyə əsasən icraçı hakimiyyət və ayrı-ayrı orqanlar səviyyəsində maliyyə idarəetməsində öhdəliklərin həyata keçirməsinə nəzarət etməlidir. Xarici və daxili nəzarət idarəetmənin beynəlxalq standartlarına uyğun olaraq auditin milli standartlarına əsasən həyata keçirilməlidir. Bu konsepsiyaya konstitusiyaya qanunu statusu verilməlidir ki, bu da vahid metodoloji prinsiplərə əsasən mükəmməl sistemin formalaşdırılmasına imkan verə bilsin.

Struktur islahatları və texnokratik yanaşma. Azərbaycanda ictimai vəsaitin idarə edilməsi ilə bağlı ən mühüm problematik aspektlərdən biri də müvafiq idarəetmə prosesinin struktural çatışmazlıqlarıdır.

Buraya aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Nazirlər Kabinetinin səmərəli olmayan strukturu. Nazirlər Kabinetinin hazırki strukturu operativ idarəetməyə imkan verməyən statik xarakterə malikdir. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün NK-nin strukturunun və bütövlükdə fəaliyyətinin funksional qiymətləndirilməsini aparmağa ehtiyac vardır. Bunun üçün Avropa Birliyinin TACİS proqramı çərçivəsində həyata keçirilən “Dövlət qulluğunun islahatı layihəsi”nin bəzi tədbirləri nəzərdə tutulsa da, bütün bunlar ciddi effekt verməmişdir. Əslində, ciddi siyasi qərar olmadan NK-nin struktur islahatı qeyri-mümkündür. NK-nin əsasnaməsi və strateji fəaliyyət planı da ya mövcud deyil, yaxud çox dar çərçivədəki insanlar üçün hazırlanaraq ictimaiyyət üçün açıq deyildir.
2. Hökumətin iqtisadi blokuna daxil olan nazirlik və komitələrin koordinasiya olunmalı olduğu və strateji xəttlərinin müəyyən edilməli olduğu NK-nin effektsizliyi həmin orqanlara da təsir edir (digər amillərlə yanaşı). Bütün bunlar son nəticədə ictimai vəsaitin səmərəsiz idarəedilməsi sistemində öz əksini tapır.

İctimai vəsait və onun idarə edilməsi ilə bağlı islahatlara *texnokratik yanaşma* qayda, prosedur və texniki dəyişikliklərin nəticəliliyinə inamı əks etdirir. Burada büdcə texnikasının mühüm elementi olan büdcə təsnifatının vəziyyətini nəzərdən keçirək. Xərc maddələri üzrə büdcə təsnifatı xaos xarakter daşıyır. Xüsusən, dövlət investisiyaları büdcə təsnifatında kifayət qədər şərh edilməməsi ciddi bir problem olaraq qalır. Yəni büdcənin dördü bir hissəsindən çoxunu təşkil edən xərc kateqoriyasının büdcə təsnifatında digər xərc maddələri kimi iqtisadi, funksional və təşkilati təsnifata məruz qalmaması dövlət investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyini şübhə altında qoyur.

Dövlət büdcəsinin iqtisadi, funksional və təşkilati təsnifatı arasında uyğunsuzluqlar var. Dövlət investisiyaları ilə bağlı bu uyğunsuzluq daha ciddi xarakter daşıyır. Belə ki, investisiya (büdcə sənədlərində daha çox “dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu” ifadəsi işlənir) xərcləri “Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar” bölməsinin “tikinti” köməkçi bölməsinə daxil edilib. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifatların paragrafları səviyyəsində xüsusi layihəsində isə eyni adlı altbölməyə rast gəlmək olmur. Hər üç təsnifatın eyni cədvəllərdə verilməsi xərc maddələrini daha da qarışıq göstərir. Eyni zamanda həmin bölmə büdcənin ən az təsnifləşdirilən bölmələrindəndir. Halbuki,

-*iqtisadi təsnifatda*, əsaslı vəsait qoyuluşu ilə investisiya xərcləri anlayışı eyniləşdirilməməlidir;

-*funksional təsnifatda*, dövlət investisiyaları “Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar” bölməsindən daha çox “İqtisadi fəaliyyət” bölməsində verilə bilər;

-*təşkilati təsnifatda*, dövlət investisiya qoyuluşlarına yönəldilən vəsaitin hansı dövlət orqanlarına hansı məbləğdə ayrıldığı göstərilməlidir.

Müvafiq bölmənin təşkilati təsnifatında yalnız Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi və Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi kimi dövlət investisiya qoyuluşunda aparıcı funksiyalara malik olmayan qurumlara ayırmalar göstərilmişdir.

2008-ci ildən etibarən Azərbaycanda büdcə şəffaflığını artırmaq məqsədilə yeni büdcə təsnifatı tətbiq ediləcək ki, bu da dövlət büdcəsi vəsaitinin xərclənməsinin konkret dövlət proqramları üzrə təsvirini nəzərdə tutur. Hal-hazırda iqtisadi, funksional və təşkilati olmaqla 3 təsnifat sistemi tətbiq edilir. Maliyyə Nazirliyi eyni zamanda büdcə prosesini təkmilləşdirmək məqsədilə ortamüddətli proqnozlaşdırma sistemini işləyib hazırlayır ki, bu çərçivədə büdcə xərclərinin minimum 3 illik proqnozunu vermək mümkün olacaq. Neft gəlirlərinin ictimai maliyyənin, o cümlədən dövlət

büdcəsinin əsas təşkilədiçi komponenti olduğu indiki dövrdə əsas etibarilə iri maliyyə tutumlu infrastruktur layihələrinə ayrılan vəsaitin proqnozlaşdırıla bilməsi maliyyənin səmərəli idarəedilməsinə müsbət təsir göstərə bilər. Ancaq proqnozlaşdırma bazası və metodologiyası düzgün formalaşdırılmasa bu sistemin fəsadları da özü kimi uzunmüddətli ola bilər.

Təşkilati təsnifatın yekununun büdcə sənədlərində öz əksini tapmaması son nəticədə hər bir nazirliyə dövlət büdcəsindən nə qədər vəsait ayrıldığını müəyyən etməyi çətinləşdirir. Bəzən isə hətta iqtisadi, funksional, təşkilati və proqram təsnifat eyni yerdə çox qarışıq şəkildə verilir. Hüquq-mühafizə sahəsi və güc nazirlikləri üzrə xərclərin təsnifatı demək olar ki yoxdur. Daxili İşlər Nazirliyinin illik büdcəsi Təhsil Nazirliyinin büdcəsindən 35 dəfə, Baş Prokurorluğun büdcəsi isə 10 dəfə böyükdür. Bu faktın özü dövlət idarəetmə sisteminin və hökumətin prioritetlərinin dolayısı ilə göstəricisidir. Eyni zamanda, ictimai vəsaitin qeyri məhsuldar sahələrə sərf edildiyini ifadə edir ki, bu tendensiya da uzunmüddətli dövrdə çox səmərəsiz və fəsadlı hesab oluna bilər.

Yaxın perspektivdə Azərbaycanın maliyyə imkanları müqayisədəlməz dərəcədə artacaq. Buna səbəb ölkənin Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft və qaz yataqlarının xarici şirkətlərlə birgə işlənməsi nəticəsində hasilatın ötən ildən başlayaraq ilbəl artması və dünya neft bazarında əlverişli konyunkturun olmasıdır. Ən pessimist qiymətləndirməyə görə ölkə hökuməti yaxın 20 ildə neft və qazın satışı nəticəsində 150-160 mlrd. doll.əldə edə bilər. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, hazırda Neft fondunda 1.5 mlrd. dol. vəsait cəmlənmişdir. 2007-ci il üçün dövlət büdcəsinin gəlirləri 6 mlrd. doll.-dan bir qədər çoxdur. Neft fondunun missiyasına uyğun olaraq gözlənilən daxilolmaların bir hissəsi daxili maliyyə dövrüyyəsindən sterilizasiya ediləcək və Fondun əsas fəaliyyətinə uyğun olaraq beynəlxalq qiymətli kağızlar bazarında idarə ediləcək. Bununla yanaşı daxilolmaların əsas hissəsi həm Neft Fondunun bilavasitə xərcləmələri, həm büdcəyə ediləcək transferlərin həcmnin artımı nəticəsində ilbəl dövlət vəsaitinin böyük artımı ilə müşayiət ediləcək. Bununla yanaşı dövlət büdcəsinin özünün də neft şirkətlərindən yığılacaq vergilər hesabına artımı gözlənilir. ARDNŞ-in maliyyə imkanının artması isə bu şirkət vəsaiti ilə inkişaf proqramlarının artmasına və qüvvədə olan praktikaya uyğun olaraq geniş çeşidli sosial obyektlərin tikintilərinin də artması gözlənilir. Mövcud praktika bir neçə səbəbdən optimal sayıla bilməz və əgər yaxın gələcəkdə bu sahədə köklü dəyişikliklər edilməzsə, yuxarıda qeyd edilən böyük maliyyə imkanları fonunda çox böyük neqativ fəsadlara gətirə bilər.

İctimai vəsaitin idarəedilməsində koordinasiya və vahid mərkəzdən idarəetmə zəifdir. İlk baxışdan elə təəvvür yarana bilər ki, ifrat mərkəzləşməyə məruz qalan dövlət vəsaitinin idarəetmə sistemi vahid mərkəzdən idarə olunur və koordinasiya edilir. İfrat mərkəzləşdirilmiş büdcə sistemi heç şübhəsiz yerli maliyyə imkanlarının açılmasına və onların konkret iqtisadi nəticəyə çevrilməsi yönündə çox ciddi maneədir. Amma bununla yanaşı koordinasiya problemləri də göz qabağındadır. Bunun bariz nümunəsi kimi növbəti ilin büdcə proqnozlarını necə formalaşması praktikasını göstərmək olar. Normal halda büdcənin ilkin göstəricilərinin ortaliğa çıxarılması makroiqtisadi proqnozlara əsaslanır. Məhz makroiqtisadi proqnozlar və yaxın perspektiv üçün müəyyənlişdirilən sosial-iqtisadi prioritetlər maliyyə nazirliyinə büdcə parametrlərinin aydınlaşdırılması üçün əsas verir. Azərbaycanda makroiqtisadi proqnozlaşdırma işi kifayət qədər zəifdir və nəticə etibarilə reallıqdan çox uzaqdır. İqtisadi inkişaf nazirliyinin əsas funksiyası olan bu iş son illər bu nazirliyin investisiya prioritetlərinin açıq-aydın üstünlük təşkil etdiyi bir zamanda kölgədə qalmışdır. Bu baxımdan büdcə göstəricilərinin ilkin variantı daha çox ənənəvi olaraq “ötən ilki nəticəyə artım əlavəsi” (от достигнутого) xarakteri daşıyır. Büdcə paketində əksini tapmış 3 illik proqnoz göstəricilərinin necə ildən ilə kəskin fərqlənməsi buna bir əlavə sübutdur. Dəqiq makroiqtisadi proqnoza söykənməyən dövlət maliyyə axını sistemi təbii ki, özündə real ehtiyacları əks etdirmir. Nəticədə sosial-iqtisadi ehtiyaclar bir şeyə tələbatı nümayiş etdirirsə, formalaşan dövlət büdcəsi tamam başqa təklifi özündə ehtiva edir. Başqa tərəfdən Dövlət Statistika komitəsinin ortaliğa çıxartdığı makroiqtisadi göstəricilər, xüsusilə gəlirlər statistikasına real vəziyyəti tam əks etdirmir. Bu da ölkə iqtisadiyyatında hesabatlılığın daha qlobal bir problem olduğundan xəbər verir. O ki qaldı vahid mərkəzdən idarəetməyə, burada müəllifliyi ali icraədiçi orqana məxsus olan siyasi qərarlarla yanaşı (məsələn, dövlət başçısının konkret bir regionda yerli sakinlərlə söhbətində məlum olur ki, onlar müəssisənin məhz həmin regionda tikilməsinə icazə verilir) həm də çoxsaylı büdcə investisiya layihələri Nazirlər Kabinetində nəzərdən keçirilir. Bu halda layihələrin təsdiqi heç də həmişə onların real ehtiyacdən doğmasına, yaxud da daha çox iqtisadi və

sosial səmərəyə malik olmasına dəlalət etmir. Burada dah çox layihələrin fərdi lobbiçiləri və digər qeyri-iqtisadi amillər üstünlük təşkil edir. Nəticədə büdcə vasitəsi ilə maliyyələşən investisiya layihələri həm koordinasiya baxımından zəif görünür, həm qısamüddətli və ortamüddətli perspektivdə prioritetlərə uyğun gəlmir və ən əsası isə son məqamda hesabatlılıq baxımından şübhə doğurur, ehtiyac duyulan xərclər şişirdilir.

Bu problemin həlli yolu kimi dövlət idarəetmə sistemində ciddi islahatlara ehtiyac var. Bunun üçün aidiyyəti xətti nazirliklərin (İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi) və habelə Nazirlər Kabineti və prezident administrasiyasının rol və funksiyaları dəqiq və aydın şəkildə müvafiq əsasnamədə əksini tapmalıdır. Koordinasiya rolunun gücləndirilməsi üçün Nazirlər Kabinetində hələ bir neçə il əvvəl başlanmış struktur islahatları davam etdirilməli, NK bir qurum kimi Baş Nazir başda olmaqla müvafiq səlahiyyətlərə malik koordinasiya funksiyasına malik olmalı dövlət maliyyəsinin səmərəli idarəedilməsinə cavabdeh olan Maliyyə Nazirliyi ilə birgə hökumətin maliyyə strategiyasını formalaşdırmalıdır.

Kadr islahatları. İctimai vəsaitin idarə edilməsi prosesinin subyektii təbii ki, müvafiq dövlət orqanlarında çalışan ayrı-ayrı kadrlardır. Bu baxımdan, ictimai vəsaitin səmərəli idarə edilməsi sisteminin ən mühüm tərkib hissəsi məhz kadrların (dövlət qulluqçularının) keyfiyyəti və rotasiyası məsələsidir. Azərbaycanda bu sahədə ciddi problemlər mövcuddur.

Ölkədə dövlət qulluğunun siyasi və inzibati rəhbərliyi lazımi dərəcədə müstəqil deyildir. Avropa Birliyi ölkələrinin əksəriyyətində nazir, rəhbərlik etdiyi nazirliyin fəaliyyətinə siyasi istiqamət vermək üçün təyin edilən şəxsdir. Lakin nazirlikdə gündəlik inzibati rəhbərlik daimi olaraq neytral dövlət qulluqçuları tərəfindən həyata keçirilir. Belə qayda dövlət aparatının, siyasi iqlimdən asılı olmayaraq, hökumətə ədalətli və ardıcıl xidmət etməsini təmin edir. Fasiləsiz idarəetmə müəyyən növ institusional yaddaşı təmin edir. Bu o deməkdir ki, bir-birinin ardınca gələn nazirlər (hökumətlər) ictimai maliyyənin idarə edilməsi ilə bağlı çıxarılan nəticələrdən və verilən strateji qərarlardan istifadə edir, səhvləri isə mümkün qədər təkrarlamamğa çalışır. Məhz belə institusional yaddaş, bu günkü global mühitdə iqtisadi inkişaf üçün əhəmiyyətli olan inzibati stabillik üçün əsas verir. Azərbaycanda bununla bağlı mövcud vəziyyət bir çox inkişaf etmiş ölkələrin kadr modellərindən ən azı üç xüsusiyyətlə fərqlənir:

- Nazirlər və digər dövlət orqanlarının rəhbərləri vəzifələrində uzun müddət işləyirlər, hazırda onların vəzifədə qalma müddəti orta hesabla 7 ildir;
- Onlar dövlət başçısı qarşısında cavabdehirlər, dövlət başçısı isə öz vəzifəsində yalnız Konstitusiyaya ilə təyin olunmuş müddət ərzində qala bilər;
- Yüksək rütbəli dövlət məmurunu dövlət orqanının rəhbəri təyin edir, o vəzifədən azad edilməkdən müdafiə olunmayıb və çox vaxt dövlət orqanının rəhbəri dəyişildə, onun da işdən azad edilməsi gözlənilir.

Belə vəziyyətdə, dövlət məmuru yox, məhz dövlət orqanının rəhbəri sistemin daimi elementidir. Dövlət məmurunun sosial müdafiəsi olduqca zəifdir və ierarxiya sistemində onun yeri bilvasitə dövlət orqanının rəhbərindən aşağıdır. Bu cür sistemin problemi ondan ibarətdir ki, o getdikcə qapalı sistemə çevrilir və dəyişən tələblərə laqeyd qalır. Parlamentin zəifliyi problemi daha da mürəkkəbləşdirir. Həmçinin, siyasi və inzibati rəhbərliyin bir-birindən ayrılması böyük bir problemdir ki, buna dövlət idarəçiliyinin ümumi islahatları kontekstində baxılmalıdır. Mövcud vəziyyəti dəyişmək üçün üç variantdan istifadə etmək olar:

- *birinci variant* dövlət orqanının rəhbərindən və siyasi sistemdən asılı olmayan peşəkar və nisbətən müstəqil dövlət qulluğu sistemi qaydalarına keçmək;
- *ikinci variant* dövlət orqanlarında müxtəlif perspektivlərin reallaşmasına yardım edən, strategiyaların və fəaliyyət planlarının hazırlanmasına müxtəlif maraqlı dairələrin qoşulmasını təmin edən strateji idarəetmə sisteminin yaradılması. Kadrların idarə edilməsi strategiyasının əsas elementləri: dövlət qulluğuna qəbul; əmək haqqı sistemi; işçilərin qiymətləndirilməsi; işdə irəli çəkilmə və karyera imkanları; pensiya və müavinətlər; iş şəraiti; mübahisələrin həlli; təlim;
- *üçüncü variant* yuxarıdakı variantların kombinasiyasını nəzərdə tutur.

Kadr islahatlarının başqa vacib məsələsi dövlət qulluğunun səriştəli yüksək rütbəli kadrlarla inzibati idarə edilməsinin necə təmin olunmasıdır. Bundan əlavə, dövlət orqanlarında strateji idarəetmə bacarıqları və sistemlərinin tətbiq olunmasına müəyyən diqqət yetirilməlidir.

Azərbaycanda ictimai vəsaitin idarə olunmasının kadr aspektlərinə nəzər yetirərkən bir neçə məsələni də diqqətdən qaçırmamaq lazımdır. Belə ki, ictimai vəsaitin idarə olunmasındakı problemlər sistemli olduqda ayrı-ayrı şəxslərin vəzifədə yerdəyişməsi, habelə bilik və bacarıqların artırılması lazımi nəticəni verməyə bilər. Çünki “sistem şəxsiyyətləri asanlıqla deqradasiyaya uğrada bilər”. Nəticədə hansısa peşəkar kadr ictimai maliyyənin idarə edilməsi üzrə məsul olan bu və ya nazirlikdə və ya komitədə çox yüksək vəzifədə asanlıqla həmin qurumun sistemlik (bürokratik) problemlərinin bir elementinə çevrilir. O siyasi iradənin həyata keçirilməsi aləti kimi də “istismara” məruz qalır. Eyni zamanda, idarəetmənin “Piter prinsipi” də özünü bu halda tam doğruldu. Bu prinsip əsasən hər bir peşəkar kadr konkret vəzifədə tamamilə səriştəsizlik həddinə qədər izafi işlə “yüklənir”. Bütün bunları nəzərə alaraq ictimai vəsaitin daha səmərəli idarə edilməsinə nail olmaq üçün kadr məsələləri sistemlik və köklü yox, inkrementalist yanaşmaya və dəyişikliyə məruz qalmalıdır.

Vergi islahatları. İctimai vəsaitin və onun idarə edilməsinin islahatlarından danışarkən unutmamaq lazım deyil ki, belə islahatların ən mühüm komponenti vergi islahatları olmalıdır. Burada əsas aspektlər aşağıdakılardır:

a) *Vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması.* Məlumdur ki, vergi dərəcələrinin azaldılması uzunmüddətli dövrdə iqtisadi aktivliyi artırmaqla vergi bazasının genişlənməsinə və büdcənin vergi daxilolmalarının artmasına səbəb olur. Lakin bu məqamda əsas problem iqtisadiyyatın hansı fazada olmasını düzgün müəyyənəlməkdir və buna uyğun olan optimal vergi dərəcələrinin müəyyənəlməsidir. Əks halda vergi dərəcələrinin azaldılması istiqamətində atılan addımlar uzunmüddətli dövrdə də lazımi effekti verməyə bilər və büdcə daxilolmalarını müəyyən qədər azalda bilər. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün bu risk o qədər də yüksək deyil. Çünki artıq 2006-cı ildə vergi daxilolmalarının 75%-i neft sektorundadır. Bu sektordan vergi yığımını əvvəlcədən təsbit edilə bilər. Beləliklə, əslində vergi dərəcələrinin azaldılması büdcə daxilolmalarının kəskin təsir etməyə bilər. Lakin qeyri-neft sektoru uzunmüddətli perspektivdə bu cür güzəştlərdən faydalana bilər. Bu isə vergi bazasının diversifikasiyasına gətirib çıxara bilər ki, ölkə iqtisadiyyatının buna ehtiyacı böyükdür. Neft faktorunun xüsusi təsiri belə yüksək qalarsa əlavə risklər yarana bilər. Xarici neft kompaniyalarının dövlət büdcəsinə ödədikləri vəsaitin (əsasən mənfəət vergisi formasında) miqdarının artması nəticəsində 2006-cı ildə xarici neft kompaniyalarının dövlət büdcəsinə ödədikləri mənfəət vergisinin ümumi məbləği 1216.9 milyon manat (1.398 milyard dollar) olmuşdur. Həmçinin 35 milyon dollar məbləğində vəsait vergi orqanlarının neft şirkətlərində apardığı yoxlamalar nəticəsində ortaya çıxmış yanlış hesablamalara görə əlavə olaraq büdcəyə cəlb edilmişdir. ARDNŞ-in isə ötən il dövlət büdcəsinə ödədiyi vəsait 734.6 milyon manat (844 milyon dollar) təşkil etmişdir ki, bu da 2005-ci ilə nisbətən 34.8% çoxdur. Buraya Dövlət Neft Fondundan büdcəyə 585 milyon manatlıq stabil transferləri də əlavə etsək büdcədə neft faktorunun payının 65%-dən çox olduğu ortaya çıxır (2536.5 mln.AZN).

Baxmayaraq ki, 2007-ci ildə vergi dərəcələrinin aşağı salınması nəzərdə tutulmamışdır, əvvəlki illərdə bu istiqamətdə ciddi addımlar atılmışdır. Təbii ki, vergi dərəcələrinin dəyişdirilməsi konkret məqsədlər daşmalıdır. Əgər 6-7 il əvvəllə müqayisə etsək, görmək olar ki, ölkədə vergilərin sayı 14-dən 9-a endirilib, mənfəət vergisinin dərəcəsi 10 faiz, ƏDV-nin səviyyəsi 2 faiz, gəlir vergisinin yuxarı həddi 10 faiz aşağı salınıb. Yəni vergi dərəcələrinin müəyyən qədər aşağı salınması prosesi gedib. Azərbaycanda vergi yükü problemi də kəskin şəkildə aktuallıq kəsb etmir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, vergi ödəyicisindən tutulan vergilər onun məcmu gəlirinin 30-40 faizindən çox olduqda iqtisadi fəallığın səviyyəsi aşağı düşür, ölkəyə qoyulan investisiyaların həcmi azalır. Son beş il üzrə Azərbaycanda vergi yükünün səviyyəsinə diqqət yetirsək, bu göstəricinin 20 faiz həddini ötmədiyini görmək olar. Bu bir çox ölkələrlə müqayisədə çox aşağı göstəricidir, Avropa ölkələrində faktiki vergi yükünün səviyyəsi respublikamızla müqayisədə çox yüksəkdir. MDB dövlətlərinə gəldikdə isə, Azərbaycanda vergi yükü Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan, Belarus kimi dövlətlərdən aşağıdır. Əgər Avropa ölkələrinin vergi qanunvericiliyinə diqqət yetirsək, görə bilərik ki, ƏDV dərəcəsinin orta göstəricisi bu ölkələr üzrə 19,5%, mənfəət vergisi dərəcəsinin orta göstəricisi isə 24,2%-dir. Fiziki

şəxslərin gəlir vergisinin dərəcəsinin maksimal həddi üzrə orta göstərici isə bu ölkələr üzrə 40,8% təşkil edir. Deməli, Azərbaycanda ƏDV-nin dərəcəsi Avropa ölkələri üzrə ƏDV dərəcəsinin orta göstəricisindən aşağıdır. Mənfəət və gəlir vergisinin dərəcələrinin də Avropa ölkələri üzrə orta göstərici ilə müqayisəsi zamanı bu hal müşahidə olunur. MDB-yə üzv olan ölkələr üzrə ƏDV-nin orta göstəricisi 18,8%, mənfəət vergisinin orta göstəricisi 22,9%, fiziki şəxslərin gəlir vergisinin orta göstəricisi isə 21,3%-dir. Bütün bunlarla yanaşı, hökumət vergi yükünün optimal səviyyədə saxlanması və vergi sisteminin liberallaşdırılması istiqamətində siyasət yürütməli, vergi dərəcələrinin perspektivdə aşağı salınması ilə bağlı qanunvericiliyə müvafiq dəyişikliklər edilməsini diqqətdə saxlamalıdır. ***Vergi siyasətinin bütün parametrlər üzrə optimallaşdırılması effektiv iqtisadi tədqiqatların, o cümlədən empirik tədqiqatların nəticəsində müəyyən edilə bilər. Bu baxımdan, büdcə-vergi siyasəti üzrə iqtisadi tədqiqat bazasının gücləndirilməsinə ciddi ehtiyac vardır.***

b) *Vergi intizamının artırılması.* Bunun üçün ilk növbədə vergi orqanlarının reputasiyasının sağlamlaşdırılmasına, vergitutmanın ədalətlik və obyektivlik prinsiplərinə riayət edilməsinə, vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılmasına ehtiyac vardır. Vergi orqanlarında qulluğa qəbulun digər bir sıra dövlət orqanlarında olduğu kimi müsabiqə əsasına keçirilməsi vergi orqanlarının işinin təkmilləşdirilməsinə müsbət təsir göstərə bilər. Vergi intizamının artırılması prosesin hər iki tərəfindən, yəni həm vergi orqanı əməkdaşlarından, həm də vergi ödəyicilərindən eyni zamanda asılıdır. Yəni vergi intizamının artırılması birtərəfli olaraq vergi ödəyicilərindən asılı olan bir proses deyil. Vergi intizamının gücləndirilməsi ayrı-ayrı vergi növləri üzrə islahatları zəruri edir. Vergilər Nazirliyi ƏDV-nin inzibatçılıq sisteminin təkmilləşdirilməsi çərçivəsində də tədbirlərini gücləndirməlidir. Bu həmin sahədə bütün nöqsanların, məsələn, vergi ödənişindən yayınma faktlarının aradan qaldırılmasına və dövlət büdcəsinə ƏDV daxilolmalarına təsir göstərə bilər. Bu sahədə Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əməkdaşlıq çərçivəsində bir sıra qanunverici təşəbbüslər qaldırılıb və Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilib. 2006-cı ildən ƏDV qeydiyyatı üzərində nəzarətin gücləndirilməsi nəticəsində 5304 vergi ödəyicisinin ƏDV qeydiyyatı ləğv edilib. Bunlar ƏDV üzrə külli miqdarda vergi borcları yaradan vergi ödəyiciləridir. Son illər saxta vergi hesab-fakturaları ilə bağlı maliyyə fırıldaqçılarının əhatə dairəsi də genişləniib. ƏDV çoxpilləli ümumi istehlak vergisidir və o, məhsul, iş və xidmətlərlə bağlı əməliyyatların bütün mərhələlərində tətbiq edilir. Maliyyə hesablaşmalarının hər bir mərhələsində tətbiq olunduğu üçün nəzarət mexanizmlərinin nə qədər güclü olmasına baxmayaraq, bu vergidən yayınmağa meyllik daim vardır və bunun üçün tətbiq edilən sxemlər də bir o qədər fərqli və çoxdur. Hesablamalara əsasən, vergi qanunvericiliyinin liberal müddəələrindən sui-istifadə edən ayrı-ayrı hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyəti nəticəsində təkcə 2001-2005-ci illər ərzində dövlət büdcəsindən milyardlarla manata yaxın vergitutma bazası yayındırılıb. İnzibati resurslarla mübarizə tədbirləri aparmaq isə heç də həmişə lazımı səmərəni vermir. Buna görə də ƏDV üzrə vergi ödəyicilərinin qeydiyyatı prosesinin sərtləşdirilməsi həm vergi orqanlarının maraqlarına cavab vermiş, həm də beynəlxalq maliyyə institutlarının ümumi tövsiyyəsinə uyğun gəlmişdir. Aparılan tədbirlər nəticəsində bu gün ƏDV qeydiyyatında olan vergi ödəyiciləri arasında maliyyə intizamının yaradılmasına müəyyən qədər nail olunub. ƏDV üzrə daxilolmaların fiziki həcmi 15,7 faiz artıb, ƏDV üzrə borcun məbləği azalıb. Ötən il ƏDV üzrə borclar ümumi vergi borcunun az qala yarısını təşkil edirdi. 2006-cı ildə onun həcmi 25 faizdən çox azalıb. Bunlar konkret nəticələndir, lakin təbii ki, problemin köklü həlli deyil.

2007-ci ilin dövlət büdcəsi haqqında qanunun təsdiq edilməsi haqqında Prezident fərmanında Vergilər Nazirliyinə vergi ödənişlərindən, o cümlədən ƏDV-dən yayınma faktlarının aradan qaldırılması üzrə qanunvericilikdə dəyişikliklər edilməsi ilə bağlı təkliflərin hazırlanması həvalə olunub. Vergilər Nazirliyi ƏDV inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi istiqamətində ƏDV bank hesabları sisteminin tətbiqini təklif edir. Lakin bu bütöv bir sistemdir və onun tətbiqi müəyyən hazırlıq işləri, o cümlədən banklarla və vergi ödəyiciləri ilə izahat işlərinin aparılmasını, bir çox texniki məqamların həllini, eyni zamanda geniş maarifləndirmə kampaniyasının həyata keçirilməsini tələb edir. Əsas məsələ bu sistemin səmərəli işləməsi üçün mexanizmin işlənilib hazırlanmasıdır. Eyni zamanda, digər alternativ variantların da müzakirəsi tələb olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, söhbət büdcə gəlirlərinin formalaşmasında mühüm yeri olan bir vergiyə – ƏDV-yə münasibətdə yeni bir strategiyanın qurulmasından gedir. ƏDV bank hesablarının tətbiqi bu sahədə mövcud olan çatışmazlıqları aradan qaldırmağa və dövlət büdcəsinə daxilolmaları artırmağa imkan verə bilər.

Vergilər Nazirliyində əmlak vergisi ilə torpaq vergisinin birləşdirilməsi zərurətini də nəzərdən keçirməlidir. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, əmlak vergisi üzrə vergitutma obyektini kimi torpaq, bina və s. daşınan və daşınmaz əmlaklar götürülür. Bu baxımdan hər iki vergi növünün eyni məqsədə xidmət etdiyini nəzərə alaraq onları birləşdirmək və vahid vergi növü kimi tətbiq etmək aktualdır. Lakin ölkəmizdə torpaq bazarının formalaşmaması və torpağın qiymətinin müəyyən edilməsi metodlarının işlənməməsi bu vergi növlərinin birləşdirilməsində müəyyən əngəllər yaradır. Daşınmaz əmlak kateqoriyasına aid olan torpaq qiymətləndirilərək alqı-satqı predmeti kimi götürülsə, perspektivdə torpaq vergisi ilə əmlak vergisini birləşdirmək barədə konkret tədbirlər görmək olar. Təbii ki, bu vergi qanunvericiliyinin sadələşdirilməsi, sahibkarlara daha aydın və şəffaf metodlardan istifadə imkanının verilməsinə xidmət edə bilər. Eyni zamanda, bu vergilərin birləşdirilməsi üçün bir sıra başqa iqtisadi əsasların da yaranması zərurəti vardır. Torpaq vergisi ölkədə iqtisadi fəallığı artıran vergi növlərindən biridir. Torpaq vergisi torpaq mülkiyyətçilərinin və ya istifadəçilərinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq torpaq sahəsinə görə hər il sabit tədiyyə şəklində hesablanır. Bu vergi növünün göstərilən formada tətbiqi sahibkarı sərəncamda və mülkiyyətdə olan torpaq sahələrindən səmərəli istifadə etməyə məcbur edir. Bununla əlaqədar, torpaq vergisi renta tipli əmlak vergisi xarakteri daşıyır. Müasir dövrdə həm torpaq, həm də əmlak vergilərinin daxilolmalarda xüsusi çəkisi nisbətən azdır. Bir çox ölkələrdə torpaq əmlakın qiymətli hissəsi hesab edilir və onlara vahid vergi rejimi tətbiq edilir. Bir sıra ölkələrdə isə torpaq vergisi də əmlak vergisinin tərkibində olmaqla yerli büdcələrin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. İndiki mərhələdə əsas diqqət həm də əmlak vergisinin büdcəyə cəlb edilməsində olan problemləri aradan qaldırmağa yönəldilməlidir. Hazırda ölkəmizdə əmlak vergisinin tam şəkildə vergitutma bazasına daxil edilməsində bəzi problemlər mövcuddur. Bu, bir tərəfdən fiziki şəxslərin əmlak vergisinin toplanması ilə məşğul olan bələdiyyələrin vergi xidməti sisteminin kifayət qədər inkişaf etməməsi ilə bağlıdır, digər tərəfdən də daşınmaz əmlakın bazar qiymətləri ilə vergiyə cəlb edilməsində müşahidə olunan problemlərlə əlaqəlidir. Bu sahədə ciddi iş aparılmalı və əmlak vergisinin tətbiqi mexanizmlərini təkmilləşdirilməsi üzrə beynəlxalq təcrübə öyrənilməlidir.

Azərbaycan Vergilər Nazirliyi beş illik dövrü əhatə edəcək vergi sisteminin inkişafı üzrə yeni dövlət proqramının hazırlanmasını planlaşdırır. Yeni proqrama tələbat bu il 2005-2007-ci illər üçün hesablanmış Azərbaycanda vergi administrasiyasının təkmilləşdirilməsi üzrə dövlət proqramının başa çatması ilə bağlı yaranıb. Proqramın 2005-2006-cı illər üçün qoyulmuş bir çox tələbləri praktiki olaraq yerinə yetirilib. Yalnız bəzi texniki məqamları, həmçinin bu ildə tamamlanması planlaşdırılan elektron terminalların quraşdırılması məsələləri qalıb.

c) *Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi.* Yeni hazırlanmaqda olan Büdcə Məcəlləsinin Vergi Məcəlləsi ilə uyğunluq təşkil etməsi çox vacibdir. Büdcə məcəlləsinə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının proqnozlaşdırılması, büdcə və büdcədən kənar dövlət təşkilatlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi və effektivliyinin qiymətləndirilməsi üzrə hüquqi və iqtisadi normalar daxil olmalıdır. Bundan başqa, burada dövlət gəlirlərinin potensialının qiymətləndirilməsi üzrə normalar, onların sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin idarə olunmasının mexanizm və vasitələri, dövlət xərclərinin effektivliyinin təmin olunması üzrə mexanizmlər, dövlət xərclərinin və bütövlükdə büdcənin proqramlaşdırma səviyyəsinin artırılması, dövlət büdcəsinin formalaşması, icrası və hesabatı üzrə normalar və s. müəyyən olunmalıdır. Eyni zamanda, «Büdcə sistemi haqqında» qanun da təkmilləşdirilməlidir.

Aşağıda sadalanan ictimai vəsaitin, o cümlədən vergi sisteminin makroiqtisadi və digər aspektləri ilə bağlı olan strateji məqsədlərə çatmağa vergi qanunvericiliyi də xidmət etməlidir: ÜDM-də büdcə gəlirlərinin xüsusi çəkisinin artımına nail olmaq; qeyri-neft sektorunda iqtisadi inkişafa nail olmaqla, büdcə gəlirlərinin yığım əmsalının artımını təmin etmək; yerli istehsalın inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə idxal rüsumlarının dərəcələrinin optimallaşdırılması istiqamətində işləri davam etdirmək; potensial gəlirlərin (ilk növbədə vasitəli vergilərin) büdcəyə daxilolma əmsalının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsini təmin etmək; vergi borclarının azaldılması istiqamətində işləri davam etdirmək; vergitutma bazasının genişləndirilməsi, vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması və vergi nəzarətinin gücləndirilməsi məqsədilə vergi qanunvericiliyini təkmilləşdirmək; dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin sürətləndirilməsi hesabına özəlləşdirmədən daxilolmaların artımına nail olmaq; təyinatı üzrə əlavə dəyər vergisindən azadolmaların qanunla müəyyən edilməsinə nail olmaq;

sadələşmiş vergiyə cəlb olunan xidmət (iş) sahələrini genişləndirmək; minik avtomobillərinə, istirahət və idman üçün nəzərdə tutulan üzən vasitələrə aksiz vergisini tətbiq etmək; aksizli mallar istehsal edən müəssisələrdə aksiz postlarının fəaliyyətini gücləndirmək; vergitutma bazasının genişləndirilməsi və vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması məqsədilə bəzi fəaliyyət növlərinə yalnız sadələşdirilmiş vergini tətbiq etmək; vergi ödəyicilərinin vergi yükünü azaltmaq və vergi qoyma məsələləri üzrə normativ hüquqi sənədləri sadələşdirilmək; vergi yükünün istehsalçılarla istehlakçılar arasında optimal paylaşılmasına nail olmaq.

Vətəndaş cəmiyyətinin passivliyi. Dövlət büdcəsi hər bir cəmiyyətin həyatında müstəsna əhəmiyyətə malik olan vacib maliyyə toplusudur. Məhz büdcədə ictimai vəsaitin əsas hissəsi formalaşır və onun vasitəsilə dövlətin həyati əhəmiyyətli bütün sahələri maliyyələşdirilir. Büdcə vəsaiti dövlət və cəmiyyət üçün nə qədər önəmlidirsə, bu vəsaitə dövlət və cəmiyyət tərəfindən keyfiyyətli nəzarət bir o qədər zəruridir. Xüsusi vəsaitdən fərqli olaraq büdcə vəsaitinin birbaşa fərdi maraq daşıyıcısı yoxdur. Bu mənada büdcə vəsaitinin sahibi daha geniş və çoxpilləli insan qrupları, başqa sözlə bütövlükdə cəmiyyətdir. Büdcə vəsaitinin bütövlükdə hamımıza məxsus olması praktikada onun idarəetməsini, xüsusən də ona nəzarəti tamamilə fərqli edir. İlk növbədə xüsusi kapitaldan fərqli olaraq, büdcə vəsaiti təbiətən ictimai vəsait olduğundan, ona nəzarəti onu idarəedən yox, bu idarəetmədə birbaşa iştirakı olmayan tamam fərqli qurum həyata keçirməlidir. İkinci fərqli məqam ondan ibarətdir ki, əgər korporativ struktura malik xüsusi biznes qurumlarında, o halda ki idarəetmə mülkiyyət hüququndan ayrı fəaliyyət göstərir, beynəlxalq standartlara malik audit şirkətləri müvafiq nəzarəti kifayət qədər rahat həyata keçirir və mülkiyyətinin əlavə narahatçılığı üçün adətən elə bir əsas qalmır. Ancaq büdcə vəsaiti ilə bağlı bu cür audit heç də həmişə keçərli olmur. Burada vəziyyət daha mürəkkəbdir və müstəqil audiddən başqa digər instrumentlərə ehtiyac duyulur. Praktikada bu vəsaitdən yararlanan büdcə təşkilatlarının böyük əksəriyyəti kommersiya statusundan uzaq adi təşkilat qismində çıxış edir.

Büdcə vəsaiti bütövlükdə xərclənmə üçün nəzərdə tutulduğundan, onun səmərəliliyi adətən idarə edəni çox az düşündürür və adi biznesməndən fərqli olaraq, bu vəsaiti xərcləyən qurum (məsələn təhsil nazirliyi) həmin vəsaitin nəyin bahasına başa gəldiyinin fərqinə varmır. Deməli, adi biznesməndən fərqli olaraq, xərcləyən instansiya daxilən bu vəsaiti daha rəşional, daha qənaətcil, və nəhayət daha səmərəli istifadə etmək haqqında obyektiv olaraq düşünmür, yaxud yetərinə düşünmür. Bütün bunlar ona dəlalət edir ki, büdcə vəsaiti ilə bağlı nəzarət xüsusi infrastrukturaya malik olmalı və olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb etməlidir. Bu nəzarət mexanizmi ilk növbədə idarəetmənin əsas bel sütünü olan maraqlar konfliktini prinsipinə (birbaşa əlaqədə və təbəçilikdə olan idarəetmə həlqələri çərçivəsində həyata keçirilən nəzarət ən azından yetərli sayıla bilməz) söykənməlidir. Nəzarət mexanizmi çoxşaxəli maliyyə infrastrukturuna malik olub kifayət qədər geniş spektrli instansiyaları əhatə etməlidir. Eyni zamanda bu çoxşaxəlik konkret instansiyanın konkret məsuliyyətinin azalmasına gətirib çıxarmamalıdır. Nəzarət sisteminin ayrı-ayrı instansiyalarının məsuliyyətləri şox dürüst təyin edilməli və onların cavabdehliyi heç birində şübhə doğurmamalıdır. Yalnız bu halda vəsaitin xərclənməsində konkret cavabdehlik proses əsnasında mümkün qədər ehtiyatlı davranmağa və vəsaitin təyinatı üzrə xərclənməsinə rəvac verə bilər. Büdcə vəsaitinə işlək nəzarətin qurulması olduqca çətin bir iş olduğundan və onun xüsusi bilik və bacarıq tələb etdiyindən bu sahədə universal praktikanişn olması və ondan institusional baxımda zəif ölkələrin daimi olaraq yararlanması da vacib məqamlardan biridir.

Vətəndaş passivliyini azaltmaq üçün iştirakçılıq büdcəsi (participatory budgeting) modeli tətbiq edilməli, büdcə prosesinin müxtəlif mərhələlərində ictimai dinləmələr aparılmalıdır. Təəssüf ki, nə "Büdcə sistemi haqqında" qanunda, nə də yerli maliyyə haqqında qanunlarda ictimai iştirakçılıqla bağlı birbaşa müddəalar yoxdur.

Azərbaycanda güclü ictimai təzyiq qrupları tam formalaşmadıqca ictimai vəsaitin səmərəsiz istifadəsi və mənimsənilməsi problemi qalacaqdır.

Nəticə

Siyasi sənədin üzərində dayandığı əsas problem ictimai vəsaitin səmərəli istifadəsi və idarə edilməsi mexanizminin mövcud olmamasıdır. Problemə sırf iqtisadi yox, həm də idarəetmə problemi kimi yanaşmaq tələb olunur. Başqa sözlə, məhdud büdcə vəsaiti (ictimai vəsait) problemi yoxdur, səmərəsiz istifadə və idarəetmə problemi vardır. Problemin həlli məqsədi ilə ictimai vəsaitin ekstremal-dinamik artım şəraitində optimal idarə olunmasına nail olmaq, ictimai vəsaitdən istifadədə hesabatlılıq və şəffaflığın artırılması yolu ilə korrupsiya və mənimsəmə mühitinin zəiflədilməsi, ictimai vəsaitdən istifadənin və onun idarə edilməsinin sosial və makroiqtisadi təsirlərinin əvvəlcədən müəyyən edilən olması lazımdır. Onu da unutmaq lazım deyil ki, Azərbaycanda güclü ictimai təzyiq qrupları tam formalaşmadıqca ictimai vəsaitin səmərəsiz istifadəsi və mənimsənilməsi problemi qalacaqdır.

Təvsiyələr

- *Aidiyyəti xətti nazirliklərin (İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi) və habelə Nazirlər Kabineti və Prezident Administrasiyasının rol və fəunksiyaları dəqiq və aydın şəkildə müvafiq əsasnamədə əksini tapmalıdır;*
- *Dövlət müəssisələrinin korporativ idarəetməsinin beynəlxalq standartlarına keçidi sürətləndirilməlidir;*
- *Hesablama Palatasının səalhiyyətləri artırılmalı və bütövlükdə işi gücləndirilməlidir;*
- *İctimai vəsaitin idarə edilməsi prosesinin keyfiyyətli kadr təminatı problemi həll edilməli, inzibati və siyasi vəzifələr bir-birindən kəskin ayrılmalıdır;*
- *Büdcə iştirakçılığı və ictimai dinləmələrin real tətbiqi prosesinə başlanılmalıdır, büdcələrarası disbalans tədricən aradan qaldırılmalıdır;*
- *Dövlət Statistika Komitəsi, Maliyyə Nazirliyi, Milli Bank və İqtisadi İnkişaf Nazirliyi arasında proqnozlaşdırma bazasının unifikasiyası aparılmalıdır;*
- *Ehtiyacların qiymətləndirilməsi mexanizmləri işlənməlib hazırlanmalıdır;*
- *Vergi və büdcə qanunvericiliyinin prosedural sadələşdirilməsi həyata keçirilməlidir.*
- *Vergi siyasətinin bütün parametrlər üzrə optimallaşdırılması effektiv iqtisadi tədqiqatların, o cümlədən empirik tədqiqatların nəticəsində müəyyən edilə bilər. Bu baxımdan, büdcə-vergi siyasəti üzrə iqtisadi tədqiqat bazasının gücləndirilməsinə ciddi ehtiyac vardır.*
- *Dövlət büdcəsinin bütövlükdə terminologiya bazası tədqiq edilməli və yenidən işlənilməlidir;*
- *Funksional, iqtisadi, təşkilati təsnifat sistemi genişləndirilməli və cüzi istisnalarla bütün büdcə vəsaitini əhatə etməlidir;*
- *Büdcə təsnifatının təkmilləşdirilməsi və proqram təsnifatına keçidlə bağlı dövlət orqanlarına peşəkar bilik və bacarığın artırılması (capacity building) istiqamətində dəstək verilməsi;*
- *Beynəlxal təcrübənin öyrənilməsi və uğurlu təcrübələrin (best practice) implementasiyasının təşkili;*

Bibliografiya

1. Hiromi Yamamoto. New public management – Japan's practice. IIRS policy paper 293 E. January 2003.
2. Kopits G., Symansky S. Fiscal Policy Rules. Occasional Papers 162. IMF. 1998.
3. Implementing the Paris Declaration in Public Finance – Challenges by Capacity Development, Fiscal Studies No.4. Public Finance and Administrative Reform Studies. Eschborn 2006.
4. Assessing Public Financial Management and Accountability in the Context of Budget Transparency in Africa. UN Economic Commission for Africa. November 2005.
5. John Wakeman-Linn “Managing oil wealth: the case of Azerbaijan” *International Monetary Fund, Washington 2004*.
6. “Towards Sustainable Oil Revenue Management”, *ECON Analys. Report march 2004*
7. Tobias Kronenberg “The Curse Of Natural Resources In The Transition Economies” *Maastricht Economic Research Institute On Innovation And Technology (MERIT) University of Maastricht, The Netherlands. 2003*
8. Ингилаб Ахмедов. «Нефтяной блеск экономики». Баку-2006
9. <http://www.taxes.gov.az>
10. <http://www.maliyye.gov.az>
11. <http://www.cabmin.gov.az>
12. <http://www.qanunvericilik.az>
13. <http://www.trend.az>
14. <http://www.nber.org>
15. <http://www.oecd.org>